

VOORAF

Bert Glorie (eindredacteur ad hoc)

In het vorige nummer van de WKO-Nieuwsbrief maakte Jan Hendriks gewag van een groeiende tweespalt tussen praktische ecclesiologie en oikodomeik. Hij benadrukt het theologisch gehalte van de oikodomeik en betreurt het feit dat er voor deze tak van de praktische theologie op de universiteiten nauwelijks aandacht is.

Stefan Paas en Jodien van Ark gaan in dit nummer op zijn artikel in. Paas is het in grote lijnen met Hendriks eens. Hij pleit voor integratie van de hermeneutische ecclesiologie met de op verandering gerichte oikodomeik in het leiderschap van gemeenten. In zijn onderzoek naar pasgestichte gemeenten is aan het licht gekomen dat het de praktischagogisch gerichte hbo-theologen zijn die het best in staat zijn het voortouw te nemen. Hermeneutische reflectie is echter onontbeerlijk en mag vooral van universitair geschoolde predikanten verwacht worden. Beide kwaliteiten zijn dus van belang in het leiderschap van gemeenten, een leiderschap dat bij voorkeur in teamverband en rolbewust dient te worden aangevat.

Jodien van Ark kan als docente aan predikanten minder goed uit de voeten met de tegenstelling die Hendriks poneert. Wie tot verandering wil komen, moet eerst de huidige situatie goed waarnemen. Jodien dwingt haar cursisten dan ook tot uitgebreide reflectie. Verder leert ze hen omgaan met de verscheidenheid die almaar groeiende is, niet enkel in de samenleving maar ook binnen gemeenten. Ook hierbij zijn zowel theologische reflectie als ontwikkelingstheorieën aan de orde.

Deze twee artikelen vormen samen met dat van Jan Hendriks (dat terug te vinden is op onze website www.wvko.nl) veel stof tot nadenken over het domein waarbinnen wij ons als kerkelijk opbouwwerkers bewegen.

Hierna geeft Ingeborg Jansen een samenvatting van haar onderzoek naar het karakter van Baptistengemeenten aan de hand van de gemeentescan van Robert Warren. Deze scan is afkomstig uit diens *Healthy Churches Handbook*, in het Nederlands vertaald als *Handboek Gezonde Gemeente*. De conclusie van dit onderzoek, waarmee Ingeborg Jansen de Mastergraad behaalde, luidt dat baptistengemeenten worstelen met hun roeping en moeite hebben de blik naar

buiten te richten. Dat zal in andere kerken wellicht niet anders zijn. Intussen blijkt de gemeentescan een spiegel te zijn, waarin gemeenten een genuanceerde blik krijgen op hun manier van doen. Hopelijk komt er vervolgonderzoek naar de impuls die van deze reflectie uitgaat. Voor praktische tips en een goede onderliggende theologie zouden de baptistengemeenten ongetwijfeld iets kunnen hebben aan het boek van Henk de Roest, *Een huis voor de ziel*, dat door Jan van Diepen lovend wordt besproken.

Vervolgens is er weer aandacht voor Jan Hendriks, ditmaal voor zijn boek *Kerkvernieuwing* een uitdaging, dat vooral geschreven werd met het oog op gebruik door vrijwilligers. Het wordt besproken door Johan Klaassen, een pastor uit het aartsbisdom Utrecht met het profiel gemeenschapsopbouw. Hij steekt zijn enthousiasme over het boek en de erin gepresenteerde methodiek *Appreciative Inquiry* niet onder stoelen of banken. Omdat er wellicht meer mensen zijn die deze methodiek als bruikbaar beschouwen, is na deze bespreking de aankondiging opgenomen van een introductie cursus.

Hierna volgt een recensie van Kees de Groot over het nieuwste boek van godsdienstsocioloog Gerard Dekker en twee boeken van historicus James Kennedy. Beide auteurs zien een kleinere en meer radicale kerk verschijnen, maar beoordelen deze ontwikkeling verschillend.

Tenslotte stelt redacteur Els Deenen enkele vragen aan Marius Noorloos vanwege de verschijning van de zesde, herziene en uitgebreide, editie van het in evangelische kringen veel gebruikte boek *Leven uit de bron*.

Rest mij niets anders dan onder uw aandacht te brengen dat de jaarvergadering dit jaar plaatsvindt op donderdag 16 september 2010 en het bestuur hoopt dat velen van u aanwezig zullen zijn. Aan deze vergadering is een

studiedag gekoppeld over Borderland Churches. Verdere informatie hierover ontvangt u in augustus.

Namens de redactie wens ik u veel leesplezier en inspiratie toe.

ARTIKEL

De hermeneutische cirkel en de agogische knuppel

Stefan Paas

Jan Hendriks stelt dat er verschil is tussen de op begrijpen gerichte praktische ecclesiologie en de op innovatie gerichte gemeenteopbouw. Beide benaderingen hebben zich naast (en niet uit) elkaar ontwikkeld. Beide benaderingen zijn voluit theologisch, al ligt de praktische ecclesiologie tegen de dogmatiek aan, terwijl de gemeenteopbouw behoort tot de praktische theologie. Aan de universiteiten heeft de praktische ecclesiologie volgens hem de gemeenteopbouw verdrongen. Alle nadruk ligt hier op hermeneutisch verstaan. Aan de HBO's is er nog wel ruimte voor integratie van hermeneutiek en agogiek (tot verandering komen). 'Verdere uitbouw en ontwikkeling van de oikodomek moeten we vooral van die instituten verwachten', aldus Hendriks.

Predikanten en kerkelijk werkers

Als iemand die zowel aan de universiteit als aan het hbo werkt, herken ik de situatie die Hendriks beschrijft grotendeels. Het is de verdienste van zijn stuk dat hij de beide benaderingen helder en haast typologisch tegenover elkaar zet. Zo kan hij laten zien dat zij, doordat ze aan verschillende instituten terecht komen, uit elkaar dreigen te groeien. Ook herken ik zijn signalering dat dit in de praktijk van de gemeente tot ongewenste situaties leidt. Daarbij kunnen we vooral denken aan de samenwerking tussen academisch gevormde predikanten en hbo-gevormde kerkelijk werkers. Voor zover academische en hbo-theologen een verschillende beroepshouding hebben (er is natuurlijk ook veel overlap), ligt deze waarschijnlijk in de spanning tussen hermeneutiek en agogiek. Wie op begrijpen is gericht, wil de verborgen complexiteit laten zien van ogenschijnlijk eenvoudige situaties. Wie op veranderen is gericht, wil juist de eenvoud zoeken in wat ingewikkeld lijkt. Deze verschillende gerichtheden kunnen samenwerking steriel maken. De dominee ziet het als zijn of haar taak om geregeld te zeggen: 'Het is moeilijker dan het lijkt'. De kerkelijk werker verzucht: 'Dat zal wel, maar met alleen maar vergaderen en boeken lezen komen we er niet'.

Ik denk dat we beide soorten leidinggevend nodig hebben in de gemeente. Het is moeilijk om het daarmee oneens te zijn, maar het blijkt

in de praktijk niet gemakkelijk om tot een goede verstandhouding te komen. Nog meer dan Hendriks in zijn artikel doet, zou ik beide benaderingen niet alleen willen onderscheiden, maar ook aandringen op hun integratie. Wie zich vooral bezighoudt met hermeneutisch verstaan, zoals bijvoorbeeld in de studies die Hendriks noemt, zal ongetwijfeld steeds meer lagen en dimensies van het gemeentelven kunnen beschrijven. Dat is mooi: het is intellectueel bevredigend en het kan leiden tot meer compassie met en liefde voor de gemeente. Maar *tout comprendre c'est tout pardonner*, zoals het gezegde luidt. Wie steeds meer 'begrijpt', kan het moeilijk vinden om nog te komen tot een kritisch, profetisch oordeel over het gemeentelven. Als ik een woord uit de filosofie mag lenen en opnieuw definiëren: ik heb de indruk dat de academische benadering van het gemeentelven kan eindigen in een 'hermeneutische cirkel', een eindeloos ronddraaien in diepzinnige beschouwingen. Aan de andere kant kan een eenzijdige gerichtheid op handelen ertoe leiden dat men dingen stukmaakt zonder het zelf te weten. Ook op deze manier dreigt onoordeelkundig handelen. Misschien kunnen we hier spreken van een 'agogische knuppel'.

Hermeneutische bias van opleidingen

Ik heb de indruk dat we in theologische opleidingen (ook in het HBO) meer beducht zijn voor de agogische knuppel dan voor de hermeneutische cirkel. Althans, we zijn er

sterk op gericht studenten te brengen tot reflectie. Een student die bezonnen is, in staat om dóór te vragen, verder te kijken dan wat voor ogen is, dat zien we graag als opleiders. Ik herinner me een gesprek met een collega over een hbo-student die net was afgestudeerd. Het was een jongen ‘van de straat’, zogezegd: erg goed in het leggen van contacten met jan en alleman, actief ingesteld, ongeduldig, taakgericht, niet geneigd tot veel zelfonderzoek. In het afstudeergesprek was hem voorgehouden dat hij in de praktijk van het werk idealiter zou moeten samenwerken met iemand die reflectiever zou zijn, meer ingesteld op hermeneutisch verstaan. Met zo’n advies is niets mis, ware het niet dat we het omgekeerde nooit doen. Als een student bezonnen is, onderzoekend ingesteld, niet tevreden met de eerste indruk, graag met de neus in de boeken zit, dan zeggen we niet tegen hem of haar: ‘Zorg dat je in de praktijk naast iemand komt te werken die actief is ingesteld en graag dingen verandert. Anders gebeurt er nooit wat’. Hierin zit een ongelijkheid, die naar ik vermoed een hermeneutische bias verraadt van theologische opleidingen – en niet alleen van universiteiten.

Oordelen

Waar kan dan de integratie liggen tussen hermeneutiek en agogiek? Mijn suggestie is dat de verbinding ligt in het woord ‘oordelen’. Hermeneutisch verstaan van de gemeente is naar mijn besef niet ‘af’, wanneer dit niet uitmondt in een evaluatie van het functioneren van de gemeente. Om het kort door de bocht te zeggen: ik acht een benadering die zich tevreden stelt met een loutere *beschrijving* van het gemeentelven vanuit allerlei invalshoeken theologisch tekort schieten. Wanneer ons

verstaan van de gemeente *theologisch* is, moeten we een idee hebben hoe de concrete praktijk ervan zich verhoudt tot het Evangelie. Hier sluit ik mij aan bij verschillende praktische theologen, zoals Browning, Swinton en Mowat. Zij benadrukken op verschillende manieren dat een beschrijving van de gemeente mag en moet leiden tot het uitdiepen van de complexiteit van het gemeentelven. Maar dit uitdiepen is in zichzelf nog geen theologisch verstaan. Het dient om concreter en rijker te kunnen zeggen op welke manieren in deze gemeente sprake is van zonde en genade. Een goede hermeneutische beschrijving kan ons behoeden voor algemene, abstracte en tot niets verplichtende oordelen, zoals ‘het kan altijd beter’ of ‘de gemeente is ook mensenwerk’. Als het goed is, geeft zij ons aanleiding tot aanbidding, schuldbelijdenis en (waar nodig) omkeer. Die ‘zware woorden’ gebruik ik nu maar even om te benadrukken dat ook de praktische ecclesiologie de taak heeft haar theologisch karakter waar te maken. Zij benadrukt terecht dat we ons oordeel moeten opschorten, maar dat betekent niet dat het nooit meer in beeld komt.

De agogische benadering neemt haar uitgangspunt in een evaluatie van de gemeente. Om te veranderen, moet men minimaal een idee hebben waarom dit moet gebeuren en waartoe het moet leiden. Dit veronderstelt een oordeel over de gemeente zoals zij nu is. Hendriks citeert in dit verband de definitie van kerkelijk opbouwwerk van Jaap Firet. Deze definitie spreekt van een ‘theologische theorie omtrent het op gang brengen en begeleiden van processen die gericht zijn op het functioneren van de gemeente, in een bepaalde situatie, overeenkomstig haar mogelijkheden en naar haar roepingen en van processen die gericht zijn op de vorming van aan dat functioneren adequate structuren’. Het oordelende moment in deze definitie vind ik bij termen als ‘roeping’ en ‘bepaalde situatie’. Het lijkt me dat de hermeneutische benadering die ‘bepaalde situatie’ zodanig uitdiept dat concrete evaluatie van het gemeentelven mogelijk is, naar de roeping die zij heeft herkend in het Evangelie. De oikodomek heeft dat nodig, omdat anders het risico bestaat van een wettische en oppervlakkige veranderingsstrategie, die onvoldoende is geworteld in een evangelisch verstaan van het concrete functioneren van deze gemeente.

Het is om deze reden dat ik ook aarzel bij Hendriks onderverdeling van dogmatiek en praktische theologie, waarover de twee benaderingen zich zouden verdelen. Naar mijn mening maken zowel de empirische ecclesio- logie als de oikodomeik deel uit van de praktische theologie, maar vertegenwoordigen zij verschillende taken binnen deze discipline. Ik verwijs hier naar een vooraanstaand praktisch theoloog als Richard Osmer, die vier praktisch-theologische taken onderscheidt: empirische beschrijving (*priestly listening*), interpretatie (*sagely wisdom*), normatieve beoordeling (*prophetic discernment*), en strategisch handelen (*servant leadership*). Het voert te ver om dat hier uit te werken, maar het kost weinig moeite om zowel de hermeneu- tische als de agogische benadering in deze taken onder te brengen. Het voordeel daarvan vind ik dat zo zichtbaar kan worden dat de huidige institutionele onderverdeling praktisch-theologisch armoedig is.

Leiderschap

Een deel van de problematiek die Hendriks signaleert, heeft mijns inziens te maken met de weerzin die er in het Nederlandse theologische klimaat bestaat rondom de term 'leiderschap'. Sake Stoppels zegt daar behartenswaardige dingen over in zijn nieuwe boek *Voor de verandering*. Hoe we het ook wenden, keren, benoemen of nuanceren, in de praktijk van de gemeente zijn predikanten en kerkelijk werkers leiders. Wanneer dit niet onderkend wordt, kunnen kunstmatige scheidslijnen - zoals die tussen begrijpen en veranderen - in stand gehouden worden. We werken dan vanuit een theoretisch paradigma, dat slechts in een denkbeeldige wereld bestaat.

In de praktijk van de gemeente is de leiding- gevende een 'interpreterende gids' (Gerkin). Hij of zij is initiatiefnemer en begeleider, vanuit een diep verstaan van de situatie. Wie dat erkent, kan niet tevreden zijn met de huidige opsplitsing van praktisch-theologische taken over verschillende instituten. Praktische theologie is een discipline die de vorming van (meerdimensionaal) *leiderschap* beoogt: leiderschap waarin de rollen van priester, wijze, profeet en dienaar met elkaar verbonden zijn.

Wanneer we dit inzien, zullen we vervolgens ook serieuzer aan de slag gaan met leiderschap

in rolbewuste teams. Zolang teamwerk niet is geworteld in een duidelijke visie op het meer- dimensionale karakter van leiderschap in de gemeente, dreigt altijd weer competentiestrijd of onderschikking van de ene rol aan de andere. Op dit punt is nog een lange weg te gaan, maar ik ben hoopvol over de inzichten die steeds meer doorbreken.

Proeftuinen

Veel gemeenten zijn rijke 'biotopen', waarin tal van relaties zichtbaar en onzichtbaar aanwezig zijn. Dit maakt de hermeneutische benadering aantrekkelijk en de agogische moeilijk. Ik denk dat langer bestaande gemeenten bijna vanzelf uitnodigen tot een antropologische blik, juist omdat men daar zo vaak aanloopt tegen verborgen rotsen die het schip van verandering lek stoten. Hoewel we ons best moeten doen om ook hier de integratie van praktisch-theologische taken tot stand te brengen, is het misschien verstandig om ons niet blind te staren op de traditionele gemeente.

De laatste jaren zien we een groeiend aantal missionaire pioniersgemeenten (gemeente- stichtingen) in Nederland. In het boek *Als een kerk opnieuw begint* (2008) is een aantal van die gemeenten beschreven en geanalyseerd. Ik vermoed dat juist deze gemeenten bijna vanzelfsprekend plaats bieden aan een geïntegreerde hermeneutisch-agogische aanpak. Dit zouden daarom goede proeftuinen kunnen zijn. Enerzijds draait alles in dit soort projecten om innovatie en verandering. Deze gemeenten hebben nog geen verleden; vanzelfsprekend kijkt men naar de toekomst. Die toekomst wordt doorgaans bepaald door urgente vragen, zoals: hoe kunnen we meer mensen trekken?, hoe kunnen we over drie maanden de rekeningen nog betalen?, hoe kunnen we de buurt beter bereiken? Dit maakt dat in gemeentestichtingen, meer dan in andere gemeenten, de concrete agogische uitdagingen worden opgepakt. Men kan zich simpelweg niet de luxe veroorloven in hermeneutische cirkels rond te draaien.

Dit is echter niet het hele verhaal. Juist omdat dit missionaire projecten zijn, is de context erg bepalend voor de vorm die het geheel krijgt. Missionaire innovatie is per definitie contex- tueel van aard. Zij wordt geboren in een diepgaande reflectie op de concrete context waarin de gemeente gestalte krijgt. Met andere

woorden, empirische beschrijving en interpretatie, verbonden met een besef van roeping, zijn onvermijdelijk voor missionair pionieren. In feite is gemeentestichting niets anders dan een agogisch proces, dat begeleid wordt door hermeneutische reflectie op de context. Ik zeg niet dat dit in alle gemeentestichtingen optimaal gebeurt. Het tegendeel is waar. Veel van dergelijke projecten worden totaal beheerst door de agogiek, waardoor zij in feite niet meer doen dan het klonen van bestaande gemeentevormen. Maar zelfs in zulke projecten is in elk geval een minimaal besef van context aanwezig. In *Als een kerk opnieuw begint* staan genoeg voorbeelden van nieuwe gemeenten waarin een behoorlijke integratie is bereikt tussen hermeneutiek en agogiek.

Kortom, als universiteiten en hbo-instellingen

tot praktisch-theologische samenwerking willen komen op de werkvloer, zouden juist gemeentestichtingen een uitstekende omgeving kunnen zijn voor gemeenschappelijk (handelings)onderzoek. Een bijkomend voordeel is dat de verhoudingen tussen academici en hbo-ers hier gelijkwaardiger zijn. Tal van gemeentestichtingen worden geleid door hbo-theologen.

Tot zover mijn reflecties op het prikkelende stuk van Hendriks.

Stefan Paas is lector gemeenteopbouw aan de Christelijke Hogeschool Ede en docent missiologie aan de Theologische Universiteit Kampen en het Center for Evangelical and Reformation Theology aan de VU.

ARTIKEL

Bericht vanuit een brugpositie

Jodien van Ark

Mijn bijdrage aan de discussie over de ontwikkelingen in het kerkelijk opbouwwerk begin ik met een ervaring uit de nascholing voor PKN-predikanten op Hydepark. Vandaar uit benoem ik enkele thema's die aandacht vragen. Het theologisch seminarium van de Protestantse Theologische Universiteit neemt een brugfunctie in tussen theorie en praktijk. Dat betekent: een voortdurende zoektocht naar theologische én agogische modellen die nieuw licht op het ploeterwerk in de kerkelijke gemeente werpen en de beroepskrachten stimuleren om met plezier en effect leiding te geven.

Beschrijven als voorwaarde voor veranderen

In een anderhalf jaar durend traject van (verplichte) nascholing voor predikanten in hun eerste gemeente geef ik drie modules: Leiderschap, Omgaan met conflicten en Begeleiden van veranderingen. Binnen het kader van het WKO is de module "Veranderen" het meest interessant om op in te zoomen.

De predikanten brengen een casus mee waarin ze beschrijven hoe ze met een verandering omgaan. Die casus 'bekloppen' we door er theorie naast te leggen en vragen te stellen die theorie en praktijk met elkaar verbinden. Twee dagdelen dwing ik ze (vrij streng) om te reflecteren op hun casus en te beschrijven wat ze gedaan hebben, in drie stappen:

- ten eerste door de fasen van een geplande verandering (het vliegermodel van Hendriks en

verder uitgewerkt door Stoppels in 'Voor de verandering') er tegenaan te leggen en ze te vragen naar de ontbrekende fasen in hun casus;

- ten tweede door de vijf veranderstrategieën van De Caluwé en Vermaak ('Leren veranderen', Deventer, 2006) in te brengen en ze te laten reflecteren op hun eigen strategie en die van de andere spelers in de casus;

- ten derde door de zes gemeenteprofielen (Uit: Bronnen van beleid, Peet Valstar, PLD Utrecht) te introduceren en ze te laten beschrijven welk theologisch profiel in hun gemeente voorkomt, welk theologisch profiel ze zelf inbrengen en welke visies op veranderingen dit met zich meebrengt.

Na deze reflectiefase, deels plenair, deels in drietallen, is het laatste onderdeel: "Hoe nu verder?" en met de theorie van de geplande verandering en de handelingsalternatieven uit

de verschillende strategieën van De Caluwé komt ieder tot een bereflecteerde vervolgstap.

Ik beschrijf deze opzet om te laten zien hoe in mijn werk als docent gemeenteopbouw aan het theologisch seminarium van de PThU de nadruk ligt op reflectie en beschrijving van de situatie (driekwart van de tijd) om vervolgens concrete handelingsmogelijkheden te formuleren (een kwart).

Dit is een bewuste keuze en vaak kost het moeite om in het eerste dagdeel de deelnemers, die boordevol hoe-moet-dit-vragen en irritaties binnenkomen, ertoe te bewegen eerst goed te kijken in plaats van meteen te oordelen en te willen handelen. En het levert altijd resultaat op als ze de ruimte nemen om opnieuw te kijken en door de theorie gedwongen te worden vanuit een nieuwe gezichtshoek naar hun situatie te kijken.

Vanuit deze werkervaring kan ik moeilijk uit de voeten met de tegenstelling die Jan Hendriks oproept in het vorige WKO-nummer tussen de ‘beschrijvende benadering’ en de ‘op innovatie-gerichte benadering’ (WKO-Nieuwsbrief 72, pag. 18).

Zowel principieel als methodisch is het, vanuit mijn ervaring, nodig om zitvlees te kweken, of te wel: waarneming te bevorderen bij predikanten en kerkelijk werkers die zich in een positie voelen waarin veel van hun handelen afhangt. Juist die grote verwachtingen maken het noodzakelijk reflectie- en beschrijvingstijd in te bouwen.

Een van mijn missies op Hydepark is geworden om predikanten te bepalen bij hun

normativiteit en ze uit te nodigen om via het waarnemen en het typeren van wat ze zien, veel descriptiever te worden.

Omgaan met verscheidenheid

Hier hangt nog een andere ervaring mee samen. In de casuïstiek die predikanten meebrengen komt voortdurend het thema: ‘omgaan met verscheidenheid’ naar voren: theologische verschillen (m.n. door de toenemende invloed van de evangelische stroming in veel PKN-gemeenten), leeftijdsverschillen, traditie versus vernieuwing en verschil in betrokkenheid (de trouwe, vaste kern tegenover de brede rand). Veel predikanten worstelen met de vraag hoe ze leiding kunnen geven aan die grote verscheidenheid, terwijl ze zelf ook nog eigen visioenen hebben en niemand tekort willen doen.

Dan helpt het niet om ze een methode aan te reiken over innovatie. Het gaat een slag dieper: zijn ze zelf in staat om met die veelkleurigheid om te gaan én de leiding niet kwijt te raken? Het vereist meer een attitudewijziging dan een vaardigheidstraining: kunnen ze zelf omgaan met een paradoxale werkelijkheid zonder één pool kwijt te raken?

Het is belangrijk om op het seminarium voortdurend een verbinding te leggen tussen de systematische doordenking vanuit de gemeenteopbouw en de inzichten vanuit de groepsdynamica en communicatie-theorieën. Nodig is het om op het niveau van de eigen overtuigingen met elkaar in gesprek te komen. Eigen visioenen, geloofsovertuigingen en geraaktheid kunnen ter sprake komen in een sfeer van respect en vertrouwen. Dan gebeurt er ter plekke, even, iets van kerkwording.

Mijn toenemende overtuiging is dat het ‘omgaan met verscheidenheid’ binnen de kerken een thema is dat veel aandacht nodig heeft, niet alleen ter eigen lering en voortgang, maar ook als kleine binnenkerkelijke oefening om met de grote verscheidenheid in de samenleving om te leren gaan. De bijdrage van het WKO kan zijn om daar via studiedagen aandacht aan te besteden.

Ontwikkeling van het vak

Opvallend in de ontwikkeling van het vak ‘gemeenteopbouw’ is dat aan de ene kant de plekken op de universiteiten ingenomen zijn

door praktische ecclesiologen, zoals Jozef Wissink en Jan Hendriks signaleren en dat aan de andere kant de publicaties over gemeente-opbouw elkaar in sneltreinvaart opvolgen. En die publicaties staan dicht bij de praktijk: Jan Hendriks, Sake Stoppels, Rein Brouwer, Kees de Groot en Henk de Roest zijn mannen die theorie en praktijk voortdurend met elkaar verbinden.

De voortgaande zoektocht om theorie en praktijk met elkaar te verbinden en daarin theologie én seculiere organisatieontwikkelingstheorieën een plek te geven, gepaard aan de verschillende invalshoeken die de verschillende docenten kiezen maakt het tot

een levendig en spannend vak.

In mijn training “Leidinggeven aan een levend lichaam”, een jaartraining van 6x2 dagen op Hydepark voor predikanten en kerkelijk werkers, komen alle huidige docenten langs en dat verbreedt en verlevendigt het zicht op de reëel bestaande kerkelijke gemeenschappen en de nieuwe vormen die zich voordoen.

Ik hoop dat het WKO als platform om al die verschillende praktijken te verbinden, te doordenken én te stimuleren lang zal bestaan. Voor mij is het ook het platform waar mijn eigen protestantse werkplek in een breder kerkelijk kader komt te staan en dat is een belangrijke spiegel.

ARTIKEL

Gemeenten op een gezonde weg

Gezonde gemeenten in de Unie van Baptistengemeenten
Ingeborg Janssen-te Loo

De afgelopen anderhalf jaar is in 20 gemeenten, aangesloten bij de Unie van Baptistengemeenten, de gezonde gemeente scan van Robert Warren¹ uitgevoerd. Welke lijnen komen naar voren als vanuit deze 20 gemeenten een landelijk beeld ontstaat? Welke reflecties zijn hierop te geven? In dit artikel gaan we op het landelijk beeld en deze vragen in.

De Unie van Baptistengemeenten is een Unie van zo'n 80 gemeenten verspreid over Nederland, waarvan bijna de helft van de gemeenten in de drie noordelijke provincies zit. Een kleine helft van de gemeenten heeft minder dan 100 leden, 5% heeft meer dan 300 leden. Het zijn gemeenten waar onderlinge gemeenschap in de wortels zit. De Unie van Baptistengemeenten wil plaatselijke gemeenten helpen missionair-diaconale gemeenten te zijn om zo gezonde gemeenten te bouwen en nieuwe gemeenten te stichten. Om in kaart te brengen hoe gemeenten ervoor staan en om een impuls aan gemeenten te geven is ervoor gekozen de *gezonde gemeente scan* te gebruiken.

De gezonde gemeente scan

De *gezonde gemeente scan* is een door Robert Warren en collega's in de Anglicaanse kerk ontwikkelde werkwijze die zich richt op evenwicht tussen verschillende kenmerken die de gezondheid van de gemeente bevorderen. Deze kenmerken zijn:

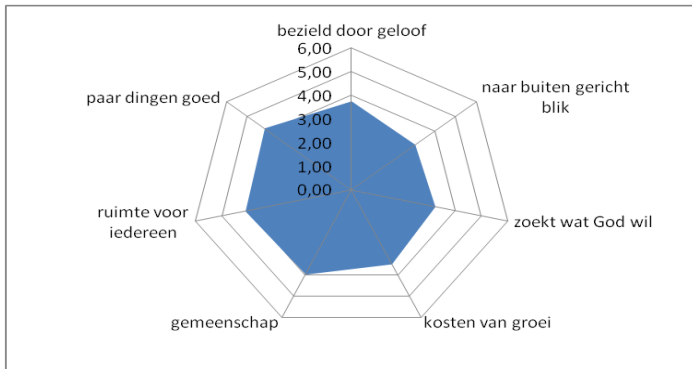
- 1: bezielde zijn door geloof
- 2: een naar buiten gerichte blik
- 3: op zoek naar wat God wil
- 4: de kosten van verandering en groei onder ogen zien
- 5: leven als een echte gemeenschap
- 6: ruimte maken voor iedereen
- 7: een paar dingen doen en deze goed doen²

In het kader van mijn afstuderen aan de CHE-GPW in Ede en aan het Baptisten Seminarium in Barneveld heb ik scans van 20 gemeenten naast elkaar gelegd en gekeken naar de overeenkomsten en verschillen in de kenmerken. Als eerste geef ik nu een schets van de virtuele gemeente 'Het Zoutvat', deze gemeente staat voor het beeld van de 20 gemeenten zoals dit uit de scans naar voren komt.

De Baptistengemeente Het Zoutvat

De Baptistengemeente 'Het Zoutvat' is gesticht begin jaren dertig en is gemeente in een plaats met 55.000 inwoners, de

gemeenteleden komen uit de regio. Zij heeft 135 leden. Op een gemeenteavond waarbij een kwart van de leden aanwezig is, wordt de scan gedaan. Daar komt het volgende profiel naar voren:

figuur 1- gezamenlijk beeld van 20 gemeenten

1. bezield door geloof 3,8
2. blik naar buiten 3,1
- 3 zoekt wat God wil 3,2
4. kosten van groei 3,5
5. levende gemeenschap 4,0
6. ruimte voor iedereen 4,1
7. paar dingen goed 4,2

Uit dit beeld wordt duidelijk dat Het Zoutvat sterk is in *een paar dingen doen en deze goed doen* en *ruimte maken voor iedereen* en dat zij zwakker is in *een naar buiten gerichte blik* en *zoeken naar wat God wil*.

Er wordt verschillend gedacht over *leven als een echte gemeenschap*.

In het gesprek binnen de gemeente over de scan komt het volgende naar voren:

Het Zoutvat is sterk in het *goed doen van basale dingen*. Er is een grote diversiteit en veelheid aan activiteiten, voor elk wat wils. De gemeente vraagt zich af of ze niet teveel doet. De gemeente is gastvrij, op deze manier maakt zij *ruimte voor iedereen*. Jongeren en kinderen hebben een plek, hoewel Het Zoutvat zich zorgen maakt om de betrokkenheid van jongeren en zich afvraagt hoe zij jongeren meer bij de gemeente kan betrekken. Het Zoutvat is een veelkleurige gemeente als het gaat om geloofsbeleving, niet als het gaat om diversiteit in bevolking.

Leven als een echte gemeenschap is een sterk kenmerk, hoewel de meningen daarover uiteenlopen. Een aantal mensen ervaart de contacten vooral als gezellig en oppervlakkig,

gesprek over geloven komt minder aan de orde.

Het Zoutvat is een gemeente die haar visie en missie goed op papier heeft staan, maar in het gemeentegesprek weten alleen mensen van de visiewerkgroep de visie te benoemen. Tegelijk stelt een aantal mensen de vraag ‘hoe zoeken we naar wat God wil’ en ‘hoe kunnen we onze roeping ontdekken? De *blik naar buiten* is het zwakste kenmerk van Het Zoutvat, er zijn zoveel interne activiteiten en iedereen is daar zo druk mee dat er weinig energie over is om naar buiten te treden.

Wel geven mensen aan verbinding te leggen tussen geloof en leven en er wordt meegedaan met het plaatselijk Kerstconcert. Maar, zegt ook iemand, ‘hartstochtelijk en profetisch bewogen over gerechtigheid en vrede zijn wel erg grote woorden’.

Omgaan met veranderingen is een lastige. Het Zoutvat zegt het liefst risico’s te vermijden, in het verleden heeft risico’s nemen wel eens tot stevige botsingen geleid. Het Zoutvat is een gemeente die de laatste jaren licht gegroeid is in *bezield zijn door geloof*. Gebed en gesprek worden genoemd als twee kernen hierbij. Men geeft aan dat persoonlijke geloofsverhalen nog niet veel met elkaar gedeeld worden, op een gesprekskring gaat dit gemakkelijker.

In het laatste deel van de gemeenteavond geeft Het Zoutvat aan waar haar verlangen voor de komende tijd naar toe gaat. Zij geeft aan vooral te willen *zoeken naar wat God wil* door te groeien in *bezield zijn door geloof* en na te denken over haar roeping en visie. Zij spitst dit vooral toe op het richten van haar *blik naar buiten*, dit wil zij vooral doen door geloof en leven meer met elkaar te verbinden. De vraag blijft wel staan hoe zij hier mee aan de gang wil gaan.

In deze casus zijn meer nuances op te merken, het beeld van Het Zoutvat is een algemeen beeld zoals uit de gezonde gemeente scans naar voren komt. Het valt op dat:

- gemeenten in een grote stad meer *ruimte maken voor iedereen* dan in een dorp of kleine stad.
- 40% van de gemeenten een stevige crisis heeft meegemaakt in de afgelopen 5 jaar. Een stevige crisis heeft een beduidend negatieve

invloed op *leven als gemeenschap* en de *naar buiten gerichte blik*.

- onderlinge relaties meer onder druk staan in gemeenten die voor 1955 zijn gesticht.
- levende gemeenschap sterker wordt ervaren in gemeenten met minder dan 100 leden.

Theologische reflectie

Na deze analyse is in het onderzoek aandacht gegeven aan de identiteit van Baptistengemeenten in Nederland in relatie tot haar geschiedenis en maatschappelijke ontwikkelingen. Vervolgens heb ik een theologische reflectie gegeven op een aantal dwarsverbanden die in het onderzoek naar voren komen.

Het *zoeken naar wat God wil, beziend zijn door geloof* en de *blik naar buiten* en de rol van discernment daarin. Met discernment bedoel ik hier het proces van ontdekken waar God al bezig is en waartoe God de gemeente roept in de omgeving waar zij gemeente is³. Hoe is dit te gebruiken binnen congregationalistische gemeenschappen waar binnen gemeentevergaderingen besluitvorming veel nadruk heeft?

De verhouding tussen naar binnen en *naar buiten gericht* in verbinding met een verstrengelde, soms conflictueuze, gemeenschap. Hoe kan meer differentiatie helpen om *kosten van groei en verandering onder ogen te zien*?⁴

Hoe kan de kracht van gemeenten die ligt in kwaliteit, gastvrijheid en omzien naar elkaar ingezet worden om de blik meer naar buiten te richten? Om meer present te zijn in de omgeving? Hierbij ga ik in op de Baptistentheoloog McClendon die zegt "Then is now", ofwel dat wat zal zijn als Christus terugkomt, mogen we ook nu al deels om ons heen zien gebeuren en elkaar daartoe aansporen.⁵ Dit werk ik uit naar voorbeelden van Yoder die in Body Politics zegt dat praktijken in de gemeente, praktijken voor de wereld worden.⁶

Terugblik

Het werken met de *gezonde gemeente scan* is voor mij een werkwijze die een heldere spiegel voorhoudt aan zowel een lokale gemeente als aan de Unie van Baptistengemeenten. Omdat de gemeente zelf in de spiegel kijkt en verwoordt wat zij ziet, wordt de gemeente ook

zelf eigenaar van haar eigen beeld. Het is een herkenbaar beeld, maar door het zo uit te spreken en op te schrijven ook een confronterend beeld. Dit geldt wat mij betreft nog in sterkere mate voor het landelijk beeld wat naar voren komt. De confrontatie met het beeld dat wij als gemeenschappen onze blik weinig naar buiten richten, dat wij het zoeken naar Gods wil zijn verleerd, dat we onderlinge gemeenschap als sterk wisselend ervaren, is stevig. Dat heeft tijd nodig om te landen. Het confronteert omdat dit kenmerken zijn die in onze wortels sterk naar voren komen. Tegelijk kan het voor een lokale gemeente een verademing zijn om te zien dat zij niet de enige zijn die worstelen met hun blik naar buiten en hun roeping. Dit kan leiden tot een opener communicatie over zowel sterke als zwakke kenmerken. Als alle kaarten op tafel liggen kan dat helpen om nieuwe wegen te zoeken en te vinden.

De confrontatie met het landelijk beeld roept op tot een verdere analyse van oorzaken. De vraag is of ons dit niet zal afremmen. Soms zal het nodig zijn verstrengelde verhoudingen goed in kaart te brengen om ruimte te krijgen voor herstel en verandering. In de meeste situaties is 'waarderend organiseren'⁷ een goede mogelijkheid, het beste wat is waarden in plaats van probleemgericht te werken.

Durven kijken naar dat wat mogelijk is, nieuwe kansen ontdekken. Juist in geloofsgemeenschappen mogen we geloven dat waar een gemeente sterk in is, een gave is van God en dat een sterkte een gave is die niet alleen bedoeld is voor 'intern gebruik', maar juist om in te zetten voor Gods Koninkrijk. De aanbevelingen hebben dan ook voornamelijk een waarderend karakter.

Dit onderzoek heeft mij meer inzicht gegeven in processen die spelen in gemeenten, de onderlinge samenhang in deze processen en de wisselwerking tussen processen in een geloofsgemeenschap en maatschappelijke ontwikkelingen. Tegelijk ben ik zeer geïnteresseerd in ervaringen van andere gemeenten en parochies met de werkwijze van Warren. Komen er heel andere sterke en zwakke kenmerken naar voren of is er veel herkenning? En wat zegt dat dan over kerken in Nederland?

Ingeborg Janssen is gemeenteopbouwwerker bij de Unie van Baptistengemeenten. Reacties zijn welkom: ingeborg.janssen@baptisten.nl

Noten

1. Warren, Robert., *Handboek gezonde gemeente*, (Gorinchem, Ekklesia 2008)
2. Janssen-te Loo, Ingeborg et al 2010, *Gezonde gemeente map* (Barneveld: Unie van Baptistengemeenten, 2010) pag Inleiding A1 -2) uit Warren, Robert, *Handboek gezonde gemeente* (Gorinchem: Ekklesia 2008) pag. 9.

3. Weaver Glick, Sally, *The art of congregational discernment* (Scottsdale: Faith&Life Resources)
4. Richardson, Ronald W., *Werken aan een gezonde gemeente* (Gorinchem: Ekklesia, 2002)
5. McClendon, James Wm. Jr., *Ethics* (Nashville: Abingdon Press, 2002), pag. 30,31
6. Yoder, John Howard, *Body Politics* (Scottsdale: Herald Press, 1992)
7. Masselink, Robbert en Jong, de Joep, *Waarderend onderzoeken*, Nieuwerkerk ad. IJssel, Gelling Publishing, 2008)

RECENSIE

Een huis voor de ziel

Jan van Diepen

De Roest heeft een stevig vervolg geschreven op het eerdere boek ‘En de wind steekt op! Kleine ecclesiologie van de hoop’. Zelf ziet hij dit boek als addendum, aanvulling, wat nog gezegd moet worden bij het eerdere boek uit 2006.

Er passeert een reeks van thema's die mede zijn ontstaan op basis van lezingen en gesprekken in het land en verder literatuur-reflectie. Ook bundelt het boek gedachten die in eerder verschenen publicaties naar buiten zijn gekomen.

De nadruk ligt vooral op, zoals de titel aangeeft, de kerkelijke gemeenschap als plek voor bezieling. De centrale gedachte is dat de gezamenlijke weg naar binnen voorwaarde is voor een gemeenschap die zich naar buiten kan presenteren. Kerk zijn start bij een eerste liefde, een geraakt worden door (1 Joh. 4,19) om vandaar uit handen en voeten aan geloof te geven.

Ik geef eerst de opbouw van het boek en besluit daarna met enkele bemerkingen.

In de inleiding geeft de schrijver het denkkader aan van waaruit hij het boek heeft geschreven. Hoe kunnen vormen van pastoraat een huis voor de ziel zijn. Hierbij valt op dat hij een brede definitie van kerk op het oog heeft (van klassieke wijkgemeente tot een grote diversiteit van groepen en activiteiten als 'netwerk van huizen voor de ziel'. En een realistisch beeld geeft van de mogelijkheden en onmogelijkheden van de hedendaagse gemeenten en parochies en de maatschappelijke ontwikkelingen die de kerken omgeven. Hij kiest als

praktisch theoloog voor een open zoekende manier van beschrijven van wat door mensen als betekenisvol wordt ervaren. Dit staat tegenover een werkwijze die een van te voren beschreven ideaal wil realiseren.

In de eerste zes hoofdstukken verkent de schrijver de metafoor van het huis van de ziel.

Hij begint met het verkennen van het beeld van kerk als huis en geeft daarbij bijbels-theologische achtergronden. Vervolgens stelt hij zich de vraag of het beeld van een huis aansluit bij maatschappelijke ontwikkelingen. Hij erkent de trend van individualisme en het ontstaan van lichte verbanden die de plaats innemen van zware verbanden (levenslang

lidmaatschap van verenigingen), maar stelt dat sociologen ook constateren dat mensen voorbij willen gaan aan de 'ontologische verlatenheid', dat er nieuwe collectieve patronen ontstaan en mensen plekken zoeken om bij te horen. Dit biedt mogelijkheden voor kerken. Tenslotte verwijst hij naar onderzoek waarbij mensen gevraagd werd, rondom het thema wonen, wanneer ze zich thuis voelden. Dit geeft een serie signaalzinnen die laten zien wat mensen mogelijk zoeken 'voorbij hun individualiteit'.

In hoofdstuk 2 gaat het om de ziel, het vermogen om geraakt te worden. Hij verkent hier het begrip ziel en het belang van het ervaren en geraakt worden door de taal van de ziel voor de mens en de gemeenschap. Zowel de maatschappelijke, bijbelse en kerkelijke context van het spreken over ziel, bezieling en spiritualiteit komt aan bod alsook de bedenkingen hierbij.

Hoofdstuk 3 is gewijd aan de vraag van wie dit huis voor de ziel is. Het gaat hier om de twee grote identiteitsvragen van kerk: Waar komt zij vandaan en waar gaat ze heen? Meer praktisch gaat het om de vraag waarmee je als gemeenschap nieuwe mensen zou willen boeien, binden en bezielen. De Roest constateert dat kerkmensen grote moeite hebben hun eigen identiteit en de meerwaarde daarvan ten opzichte van andere organisaties te verwoorden. Nu we te maken hebben met een afnemende organisatorische vitaliteit worden vragen als: wat bezielt ons? Waarom blijven we? Wat delen we samen? belangrijker.

Vervolgens geeft hij een heel scala aan overwegingen en voorbeelden van hoe kerken hun mission statement verwoorden, bijvoorbeeld via websites. Het hoofdstuk wordt afgerond met een bijbels-exegetisch deel waarin hij het wezen van de kerk verbindt met de figuur van Jezus van Nazareth: 'Om van een kerkplek te kunnen spreken, is de verbinding met Jezus, de Geest die hem vervulde en de verwachting dat Hij komt constitutief (p. 132).

En vervolgens geeft hij zes waarnemingen bij de concentratie op de figuur van Jezus. Hij ziet de concrete historische Jezus als verbindingschakel tussen God en mens, die mensen roept, aanzet tot transformatie en zicht geeft op een levensweg van woorden als naastenliefde, gerechtigheid, vergeving enz.

Hoofdstuk 4 gaat in op de vorm van het huis. Een netwerk van kerkplekken. Hij constateert dat vele mensen in onze samenleving een sterk gefixeerd beeld van kerk hebben en dat als ze weer eens toevallig met kerk in aanraking komen verwonderd uitroepen dat ze niet wisten dat dit ook kerk kon zijn. De Roest zoekt in op de veranderende bindingspatronen van hedendaagse mensen (en met name de tussengeneratie) met organisaties als kerk en de gevolgen die dit heeft voor de institutionele organisatie. De Roest plaatst hier enkele kanttekeningen bij de vloeibare kerk die nodig is om de diverse groepen aan te spreken. Hij zoekt een midden tussen dynamiek en vernieuwing (die niet vol te houden is) en stabiliteit en continuïteit van de bestaande kerkorganisatie in een onderling verband als netwerk. In een citaat: "Het experiment kan niet zonder de traditie, de vloeibare vorm niet zonder gestolde vorm, de tent niet zonder de kathedraal." (p.165).

Vervolgens geeft hij een aantal vormen van het ontstaan van nieuwe kerkelijke gemeenschappen uitgaande van de omschrijving "dat kerk elke plek is die door mensen als een vorm van kerk zijn wordt beleefd, waarbij ze iets merken van de levenbrengende en bevrijdende kracht van Gods Geest en hoe Christus in gemeenschap treedt met de mensen" (p. 183). Zo schrijft hij bijvoorbeeld over een gemeenschap in Australië die negen maanden geen viering hield op zondag en de leden uitstuurde naar maatschappelijke groepen en activiteiten in de omgeving van de kerk, met als gevolg dat er na die periode een nieuwe dynamiek ontstond. Kern is dat het denken over kerk als netwerk ruimte biedt om kerk als beweging of proces te zien met verdichtende en verdunnende momenten.

Hoofdstuk 5 heeft als titel 'Het huis in.... Bewegen in het gebied van Gods geheim'. Dit hoofdstuk bestaat uit twee delen. Allereerst wordt ingegaan op het onderscheidende van kerk, want feitelijk hebben hedendaagse mensen kerk niet nodig voor hun sociale contacten, verdieping of cultuurbeleving. Bij kerk gaat het om het binnentreden van het gebied van God's geheim. Dat vraagt om oefening, een leefregel van het geheim, want belonging (bij een groep zijn) vraagt ook om belief (inhoud). Elke kerkplek staat of valt met

het onderhouden van dit geheim. In het tweede deel geeft de Roest een aantal motieven voor mensen om actief te zijn en deel te nemen aan activiteiten.

In hoofdstuk 6 worden juist de negatieve ervaringen met kerk belicht. Als spiegel tegenover het vorige hoofdstuk komen in dit hoofdstuk negatieve ervaringen met kerk aan bod. Negatief omdat mensen zich niet meer thuis voelden of omdat er geen openheid was. Negatief omdat er verschil van mening is over overtuigingen en praktijken van de gemeenschap. Of negatief omdat kerk op geen enkele manier meer betekenis heeft in hun leven. Niet voor persoonlijke troost of hoop, niet voor religieuze overtuigingen of ervaringen. Het is volgens De Roest noodzakelijk om goed te weten waarom mensen afhaken, om gerichte aandacht te geven, om ervan te leren en nieuwe vormen te ontwikkelen. Hij is hier zeer actueel door ook over vormen van seksueel misbruik te spreken.

Hoofdstuk 7 en 8 gaan in op de gemeenschap gericht naar buiten.

In hoofdstuk 7, met als titel 'Waar staat het huis? Creatief met de burens', focust de schrijver op de relatie tussen kerkplekken en niet kerkelijke sociale verbanden in buurt, wijk of dorp. Hij constateert mede op basis van het onderzoek van Rein Brouwer dat kerkelijke gemeenschappen sterk naar binnen zijn gericht, de pluriformiteit tekort schiet, de kerk zich uit de wijk terugtrekt en er weinig openheid is naar buiten. Het aantal relaties intern is vele malen groter dan de relaties met de wijk. Dat niet alleen, de leden van de gemeenschap zelf zijn zeer selectief met hun verbondenheid onderling en maken een selectie uit de activiteiten op basis van hun belang, levensfase of andere motieven. Als het om het naar buiten gericht zijn van kerken gaat, ziet De Roest als onderliggend probleem het vermogen tot leren. Zijn kerkmensen nog nieuwsgierig naar hun omgeving? En wat mag je van ouder wordende leden verwachten?

Wil de kerk zich ontwikkelen tot Huis voor de Ziel, dan is nodig dat kerken de bestaande contactpunten en verbindingslijnen die er ook zijn zien en nieuwe relaties vormen. Wat daarna volgt is een serie beschrijvingen van kerken die contact hebben gezocht met bondgenoten en tot gezamenlijke activiteiten

zijn gekomen. Hier laat hij zien dat hij over veel informatie uit de praktijk beschikt. De Roest ordent zijn voorbeelden als drie vormen van grensoverschrijdingen: 1. Samen met anderen = kerk met de burens, 2. Vrijwillige inzet van kerkmensen in activiteiten van anderen = kerkzijn bij de burens en 3. Eigen ruimtes open stellen voor anderen = kerk zijn voor de burens.

Een belangrijk motief om contact met de wijk te zoeken is volgens De Roest dat impulsen van buitenaf de creativiteit van de eigen groep vergroten. Op basis van leer- en innovatietheorieën (Jonker, Scharner en Keursten-Frijters) komt hij tot een fasemodel van creatief leren waar verschillende ontmoetingen voor nodig zijn. Van co-initiëren naar samen waarnemen en co-inspireren, van co-creatie tot samen ontwikkelen.

Hoofdstuk 8 heet 'Het Huis uit, aangewezen op de gastvrijheid van 'buiten''. Na het wat meer praktische hoofdstuk volgt een theologische duiding. Kan, op basis van de vraag: Waar zendt God de kerk naar toe?, de wereld worden gezien als de ruimte van Gods aanwezigheid. Op basis van een exegese van het verhaal van uitzending van de leerlingen (Lukas 10) komt hij tot een drievoudige uitwerking van missionaire communicatie: 1. communicatie van vrede door heilzame presentie, 2. communiceren van eigen bezieling en 3. door mensen uit te nodigen of door samen met mensen kwartier te maken (= nieuwe plek creëren).

De Roest neemt in zijn boek de ruimte (349 bladzijden) om de lezer bij te praten en verslag te doen van zijn ontdekkingen van de afgelopen jaren. Hij schrijft zelf dat het een vol boek is geworden met vele stemmen die aan het woord komen. Zijn kracht is dat hij op basis van contacten met gemeenten en pastores een scherp beeld geeft van de mogelijkheden en onmogelijkheden van kerken in deze tijd. Dat maakt de tekst voor mij als opbouwwerker 'betrouwbaar'. Hij doet dat zeer genuanceerd in de zin dat hij steeds een afweging maakt van voors en tegens, van kansen en valkuilen. Ook als het gaat om zijn voorgestelde metafoor van kerk: huis voor de ziel.

Op basis van zijn observaties probeert hij een aantal thema's te ordenen en te verdiepen, zonder zich te verliezen in al te zware

theorieën. Het boek is gemakkelijk te lezen voor een ingevoerd kerkbestuurder.

Zijn kracht zit in het beschouwen en ordenen, maar pastores en opbouwwerkers zullen een extra slag moeten maken om zijn inzichten praktisch uit te werken naar werkavonden en trainingen voor de groepen waar zij mee werken. Maar hij biedt in het boek wel voldoende stof om verder op te kauwen. Twee thema's springen er wat mij betreft uit: allereerst het belang van geloofscommunicatie rondom 'de eerste liefde', de heilige grond die onder en achter het handelen van mensen zit, maar waar we vaak moeilijk bij kunnen komen. Het tweede is het leer-fase-model van co-creatie dat hij voorstelt. Datgene wat in de verandering de laatste jaren wordt ontwikkeld komt hier wat karig aan bod en vraagt om verdere uitwerking en toetsing. Hier zou heel goed een WKO-studiedag aan gewijd kunnen worden.

De Roest afficheert zich als praktisch theoloog die wil werken vanuit de bestaande

werkelijkheid, zonder uit te gaan van een vooropgezet doel of plan. Het zou dan interessant zijn om de veelheid van praktijkvoorbeelden te onderzoeken op hun achterliggende aanpak.

Kortom een realistisch boek, met eigenzinnige doorkijkjes, dat in de lijn met zijn vorige boek werkers en bestuurders een hart onder de riem wil steken om wegen voor te toekomst te zoeken. Het geeft voldoende aanzetten voor het denkproces in de transformatie die kerken noodzakelijk doormaken willen ze bij de tijd blijven.

Jan van Diepen is stafmedewerker kerkopbouw Dekanaat Haarlem.

Henk de Roest; Een huis voor de ziel.
Gedachten over de kerk voor binnen en buiten.
Meinema Zoetermeer, 2010. ISBN 978 90 211 4212 8

RECENSIE

Kerkvernieuwing...een uitdaging!

Een boek voor hen die blijven hopen
Johan Klaassen

De laatste loot aan de oeuvre-rijke stam van Jan Hendriks is een werkje dat vooral bestemd is voor de vrijwilligers die zich binnen de parochies c.q. gemeentes bezig houden met gemeenschapsopbouw. De auteur heeft zowel een handzaam als een leerzaam boekje geschreven, dat niet alleen voor vrijwilligers bestemd hoeft te zijn, maar waar ook beroepskrachten hun voordeel mee kunnen doen.

Hendriks schrijft dit boekje als een steuntje in de rug voor de vrijwilligers, want 'hun vragen bepalen de inhoud en opzet'. Ze zitten volgens Hendriks niet te wachten op theoretische uiteenzettingen en voetnoten. Voetnoten ontbreken inderdaad en de theoretische uiteenzettingen blijven tot een zeer aanvaardbaar minimum beperkt. Dat is tegelijk het knappe van dit boekwerkje: de theorie is wel degelijk, maar bijna onzichtbaar aanwezig en wordt steeds met mooie voorbeelden verduidelijkt.

De auteur heeft merkbaar genoeg van defaultistische meningen en ideeën over het fenomeen kerk in haar vele verschijningsvormen en geeft door middel van dit in mooie,

eenvoudige en begrijpelijke taal geschreven werk zijn goed onderbouwde mening.

Processen, in de terminologie van de gemeenschapsopbouwer bijna een 'toverwoord', worden op een heldere manier uiteengezet. Hendriks laat duidelijk zien hoe Weg, Visie en Vertrouwen niet van elkaar te scheiden zijn en alleen maar te onderscheiden.

Hendriks pleit in zijn boekje voor een misschien in ons land nog niet zo'n bekende manier van waarderend opbouwen, de *Appreciative Inquiry* genoemd, en doet die methode op een heldere manier uit de doeken. Deze methode komt scherp(er) naar voren in het uitgewerkte model van de gezamenlijke

trektocht die tegenover de georganiseerde reis wordt gezet.

De vaak voorkomende valkuilen van het niet vaststellen van problemen en het verwaarlozen van de evaluatie worden onder het kopje 'Kop en Staart' (p. 29 e.v.) zo beschreven dat ze weer (voor even) uit de vergetelheid te voorschijn komen.

De *Appreciative Inquiry* wordt voorgesteld als een redelijk nieuwe methode, die zeker het uitproberen waard is. En afgaande op de beschouwingen van Hendriks kan het haast niet anders dan veel (positieve) voordelen hebben, maar het zal voor menige pastorale praktijk echt een totale omvorming betekenen voor zover ik dat in mijn eigen omgeving en bij (profiel)-collegae kan overzien. Dat zal de nodige spanningen met zich mee brengen bij hen die zichzelf nog graag als onmisbaar weten.

Boeiend vond ik de compacte uitleg over de termen mysteria, diakonia en koinonia en hun

onderlinge samenhang. Dat zal voor menige vrijwilliger zeker een eye-opener zijn en dat brengt me ook gelijk bij het volgende: wie ik het zou willen aanbevelen.

In ons aartsbisdom Utrecht zijn vele ontwikkelingen gaande: we hebben net een fusie achter de rug waarin in mijn werkkring zes parochies tot één zijn gefuseerd. Het fenomeen pastoraatgroepen en locatieraden heeft bij ons zijn intrede gedaan, maar dat wil niet zeggen dat het allemaal even duidelijk, gemakkelijk en (zelfs!) gewenst is. Dit boekje zou nu een mooie leidraad kunnen zijn voor deze groepen en voor pastores om dit uitgebreid met elkaar te bespreken en te kijken in hoeverre de *Appreciative Inquiry* een methode zou kunnen zijn om een werkelijk andere insteek te kunnen maken.

Waar dit boekje besproken zal worden, zullen enerverende tijden aanbreken van gesprek en discussie, het zal gonzen en rondzoemen en Hendriks zal nog vaak worden uitgenodigd om zijn theorie uiteen te komen zetten. Bij ons is hij in ieder geval van harte welkom!

Van harte aanbevolen!

Johan Klaassen, pastoraal werker met profiel gemeenschapsopbouw in de Heilige Geestparochie. (Delden, Goor, etc.)

Jan Hendriks; Kerk vernieuwing...een uitdaging! Op weg gaan met visie en vertrouwen. Uitgeverij Abdij van Berne, Heeswijk 2010. 111 pagina's. € 13,50. ISBN 90 8972 020 7

INTRODUCTIE

Cursus Appreciative Inquiry

In een tweedaagse cursus Waarderend opbouwwerk maken de deelnemers kennis met Appreciative Inquiry (AI), werken aan een voor hen relevant thema en leren de methode toe te passen in hun lokale praktijk. Het beoogde resultaat is dat de deelnemers zelfstandig een AI-proces kunnen starten binnen de gemeente waarvan ze deel uitmaken, maar ook dat mensen die deze weg willen inslaan elkaar leren kennen en elkaar gaan helpen in de gemeenschappelijk gevoelde opgave. Door het aanleggen van een netwerk van betrokken

mensen, kennis en informatie worden acties, samenwerken en van elkaar leren in de tijd gestimuleerd.

Na afloop worden nog twee of drie dagen georganiseerd waarop de deelnemers bijeenkomen en ervaringen uitwisselen. Zo wordt de ervaring met AI gaandeweg verdiept door praktijkervaringen te bespreken en te evalueren.

Een initiatiefgroep binnen de oecumenische stichting Leve de Kerk legde de basis. De

cursus wordt gegeven door Robbert Masselink, die u wellicht nog kent van onze studiemiddag op 26 november jl. waar hij een lezing hield onder de titel Waarderen wat goed gaat. De cursus staat open voor professionals en vrijwilligers die actief betrokken zijn bij vitalisering van gemeente/parochie op plaatselijk of regionaal niveau.
Kosten: ca. € 300 per persoon

Datum: 23 en 24 november 2010
Plaats: waarschijnlijk Hydepark, Doorn
Aanmelden bij: *Robbert Masselink*. E-mail : robbert@keynoteconsultancy.nl, tel. 036-5245654.
Meer informatie bij: *Chris 't Mannetje*. e-mail: tmannetje@planet.nl, tel. 0546-813304 of *Eduard Groen* , e-mail : eduard.groen@zonnet.nl, tel. 030-6959679.

RECENSIE

Naar een minder publieke kerk?

Kees de Groot

Heeft Nederland een moreel en religieus réveil van node en kunnen de bestaande kerken daarvoor zorgen? Deze vraag komt aan de orde in twee boeken, die onlangs verschenen van een socioloog en een historicus, beiden uit gereformeerde kring.

De voortgaande marginalisering van de Protestantse Kerk in Nederland vormt voor emeritus-hoogleraar godsdienstsociologie Gerard Dekker de aanleiding om de fundamentele vraag te stellen of kerken, in Nederland althans, niet hun langste tijd gehad hebben. In plaats van zich vast te klampen aan haar maatschappelijk rendement en op deze wankelende grond haar bestaan te verdedigen, dienen kerkbestuurders onder ogen te zien dat de kerk niet veel meer in de melk te brokkelen heeft en juist onder die voorwaarde breed wordt gewaardeerd.

Ook van binnenuit gezien is er alle reden om het kerkelijk instituut ernstig te relativiseren. Het gaat immers om het evangelie, niet om de kerk – een overtuiging die grondiger instemming zal vinden aan reformatorische dan aan katholieke zijde. En al het moois wat óók door die kerk wordt gedaan (zoals maatschappelijke activiteiten, morele ondersteuning en het verzorgen van rituelen) is waardevol, maar hoeft niet per se in kerkelijk georganiseerd verband te gebeuren. Na een lange *status questionis*, waarin veel eerder werk van de auteur in een vernieuwde versie terugkeert, suggereert Dekker dat er toekomst is voor een kerk, die hij liever ‘ekklesia’ noemt, als een verband van kleine gemeenschappen rond Gods Woord. De institutionele kant van de huidige kerk zou dan mogen ‘verwereldlijken’: gericht op het goede leven en open voor alle

mensen van goede wil. De band met de geloofsgemeenschap mag hier losser zijn, ongeveer zoals het Leger des Heils tegenwoordig uiteenvalt in een maatschappelijke organisatie en een kerkgenootschap.

De auteur durft het aan om fundamentele vragen aan de kerk te stellen, zowel vanuit de (godsdienst)sociologie (secularisatiethese) als de (reformatorische) theologie (Bonhoeffer). Hoe kan een gemarginaliseerde kerk van betekenis zijn voor de samenleving? (Op de lange duur: maar zeer beperkt.) En hoe noodzakelijk is het eigenlijk dat de georganiseerde kerk zich met de maatschappij bemoeit? (Antwoord: niet zo erg.) In deze combinatie van functionalistische sociologie en kritische theologie worden kerk en samenleving wel erg scherp tegenover elkaar gezet. Wanneer mensen geregeld bijeenkomen om zich te bezinnen op Gods bedoelingen met hun leven, is dat op zichzelf al maatschappelijk relevant – en soms zelfs reden om de AIVD erop af te sturen. De auteur maakt vooral het punt dat kerken niet al te bereidwillig op maatschappelijke vragen in moeten gaan, louter uit zelfbehoud. Maar maatschappelijke impact is er natuurlijk ook onbedoeld. Een lokale prins Carnaval ontraden om aan de communie deel te nemen omdat hij als homoseksueel met een man samenwoont, kan zo zijn gevolgen hebben. Gaat de auteur, met andere woorden, niet te ver mee met dat rare kerkelijke spreken

over 'maatschappelijke betekenis' alsof je daar in beleidsstukken over kunt beslissen?

Dat neemt niet weg dat het inderdaad organisatiekundig verstandig kan zijn om een onderscheid te maken tussen *mutual support*-activiteiten in het kader van de ledenkerk, *service delivery* voor wie een beroep op de kerk doen en *moral campaigning* gericht op de wereld als geheel. Maar van alle drie de type activiteiten kan invloed uitgaan, en vanuit een ander, minder exclusivistisch, theologisch gezichtspunt dan de auteur hanteert, zouden deze ook alle drie tot 'de kerk' moeten worden gerekend. Daarmee worden de grenzen van de kerk dus fluïde - hoeveel ongemak dat ook moge geven. Dan nog lenen sommige activiteiten van de kerken zich zeker voor verzelfstandiging, en is het de kerk geraden om vanuit de eigen zending te opereren, en haar ziel niet te verkopen, noch aan de markt, noch aan de politiek. Dat gebeurt óók (vgl. de inzet op kerkgroei, of de profilering met ethisch-politieke thema's) en wat dit betreft deel ik de theologische voorkeur van Gerard Dekker.

Stad op een berg van hoogleraar moderne Nederlandse geschiedenis James Kennedy gaat ook over de rol van de kerken in de *civil society*, nu vanuit historisch perspectief en meer geredeneerd vanuit kansen dan vanuit de bedreigende marginalisering. Kennedy stelt vast dat de (protestantse) kerk in Nederland een bijzondere plaats inneemt: minder verweven met de staat dan bijvoorbeeld in Duitsland, maar ook niet zo lokaal dominant als ze is in de Verenigde Staten, ondanks de formele scheiding aldaar tussen kerk en staat. In Nederland balanceert de kerk tussen een privé-instelling en een publieke instelling.

Nadat de gereformeerde kerk ophield 'publieke kerk' (dat wil zeggen: bijna 'staatskerk') te zijn, verliep de maatschappelijke betrokkenheid vooral via christelijke organisaties en verenigingen die geleidelijk aan los van de kerken kwamen te staan. Vooral in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd de maatschappelijke rol van de kerken weer sterk aanzet, terwijl recent de kerk weer meer als geestelijke instelling wordt gepresenteerd. Tegelijkertijd echter wordt ze ingeschakeld in de (lokale) civil society, door buurtwerk te verrichten, mee te werken aan de WMO, en zich te laten erkennen als fiscaal aftrekbaar goed doel.

Het historisch overzicht dat hier geboden wordt, is interessant genoeg, maar de meeste aandacht zal uitgaan naar het voorstel dat de auteur doet. Dit komt dicht in de buurt van Dekkers *ekklesia*-optie, maar dan een stuk optimistischer getoonzet. Kennedy ziet een uitdagende toekomst voor de kerk als 'contrasterende gemeenschap'. De kerk dient een hechte gemeenschap met een duidelijk profiel te zijn, die de traditie in ere houdt en haar leden met discipline bij de les houdt. Tegelijk dient deze kerk wel aan de buitenwacht duidelijk te maken waar ze voor staat. Juist door zich te onderscheiden van de omringende samenleving kan ze het lichtend voorbeeld zijn waartoe het evangelie oproept. Bij Kennedy fungeert een christelijke organisatie als Youth for Christ als voorbeeld: recht in de leer en thuis in deze cultuur.

Alles bij elkaar een opmerkelijk eensgezind geluid dus van deze zijde: een pleidooi voor een kleine herkenbare kerk die verschil maakt. Enige empirische grond voor zo'n koers is er wel: resultaten van vergelijkend internationaal onderzoek wijzen uit dat de saillantie van het christelijk geloof toeneemt naarmate de kerk als publieke geloofwaardigheidsstructuur verzwakt (Dick Houtman et al. 2009). 'Dialectiek van secularisering: Hoe de afname van Christelijke religiositeit leidt tot haar wederopstanding in 18 westerse landen'. *Sociologie* 5 (3), pp. 324-342).

Dergelijke empirische gegevens, ook over de geschiedenis van kerk en civil society, zouden deze boeken hebben verrijkt. Zogeheten tendensen worden vaak meer geïllustreerd dan onderbouwd. Hoeveel en in welke richting is er

de afgelopen decennia nu werkelijk veranderd in de sociale betrokkenheid van christenen, en welke veranderingen betreffen eerder de beeldvorming? Dit soort vragen blijven na lezing liggen. Wat blijft is de intrigerende paradoxale boodschap: wil de kerk van belang zijn voor de civil society, dan moet ze dat vooral niet te hard willen.

Gerard Dekker, *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de kerk in de moderne samenleving*. Zoetermeer: Meinema, 243 pp., ISBN 9789021142555, € 19,90;

James C. Kennedy, *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker, 2009, € 22,50 ISBN 9789035132382;

James Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum, 187 pp., ISBN 9789023921356, € 17,90.

Noot: bewerking van recensies die Kees de Groot schreef voor *Religie & Samenleving* jrg. 5, nr. 1 (mei 2010).

INTERVIEW

Leven uit de Bron

Els Deenen

Eind 2009 verscheen alweer de zesde druk van *Leven uit de Bron*; via geloofsopbouw naar gemeenteopbouw van Marius Noorloos. Enkele vragen aan de auteur.

Marius, jij hebt vanuit je eigen praktijk als consulent voor geloofs- en gemeenteopbouw al heel wat kerkenraden en gemeenten begeleid met de door jou ontwikkelde werkwijze. Wat is naar jouw ervaring de grootste kracht van *Leven uit de Bron*?

De grootste kracht blijkt te zijn, dat de deelnemers zich vanwege de drievoudige christocentrische kern (hart voor de Heer, hart voor elkaar als Zijn leerlingen en hart voor Zijn missionaire werk in/voor de wereld) allereerst openhartig leren afstemmen op de beloften en opdrachten van het Evangelie. Ook leren ze meer aandacht te besteden aan elkaars wel en wee. Het prioriteit geven aan deze C(ommunicatie)-factor, die in kerkelijke vergaderingen vaak wordt verwaarloosd, is te vergelijken met smeerolie voor een motor: hij loopt soepeler, trekt beter en slijt minder. In aansluiting op de C-factor, waarbij het hart centraal staat, komt de B-factor aan de beurt, waarin het gaat om een verstandige bezinning om het Evangelie authentiek en eigentijds te vertalen in beleid.

Tenslotte gaat het om het kiezen van bij deze communicatie en bezinning passende concrete activiteiten ofwel het invullen van de A-factor in een werkplan. Het gangbare ABC wordt dus

in gemeenteopbouw volgens *Leven uit de Bron* vervangen door het CBA.

De zesde druk is vernieuwd en uitgebreid. Kun je vertellen wat er aan deze druk anders is dan aan de vorige drukken?

1. Vanwege eigen ontwikkelingen en de inbreng van anderen zijn sinds de eerste druk in 1999 zowel inhoud (drievoudige kern) als methode (CBA) verhelderd en dus beter bruikbaar.
2. Er is in de zesde druk aandacht besteed aan nieuwe publicaties zoals *En de wind steekt op!.....*, *Levend lichaam*, *Verlangen en vertrouwen*, *Een kerk met karakter* en *Voor de verandering*.
3. Er zijn interviews opgenomen met drie predikanten, die al jarenlang met veel animo in kerkenraad en gemeente *Leven uit de Bron* toepassen.
4. Na de tien bijlagen in de eerste drie edities zijn er van de achttien bijlagen in de 4^e en de 5^e druk vijf vervangen en zijn anderen op onderdelen gewijzigd. Er is bijv. een boeiende bijdrage opgenomen van Nynke Dykstra over het nieuwe project van de Protestantse kerk

Missionair werk en Kerkgroei met als titel: 'Het ABC van 30 missionaire mogelijkheden'.

5. Van de uitbreiding met 30 pagina's tot 195 zijn er ongeveer 60 geheel of gedeeltelijk anders dan in de 5^e druk. Er is bijv. een informatie- en introductieprogramma opgenomen voor kerkenraden, zodat hierna een weloverwogen besluit kan worden genomen om al of niet met het opbouwtraject te beginnen.

6. De uitgever heeft ook de buitenkant creatief vernieuwd.

Al met al is het boek in de loop der jaren voor velen uitgegroeid tot een bruikbare gids om de vruchtbare samenhang tussen geloofs- en gemeenteopbouw te leren toepassen.

Hoe verhoudt *Leven uit de Bron* zich tot je andere boek, *Groeien bij de Bron*?

Groeien bij de Bron sluit enerzijds aan bij onderdelen van *Leven uit de Bron*, maar bestrijkt anderzijds een breder terrein van het christelijk en kerkelijk leven. Omdat de invloed van de Heilige Geest vaak onbekend is en wordt onderschat, is hieraan extra aandacht besteed. In dit Licht wordt er bijv. gepleit voor een spirituele kerkenraad, voor constructief omgaan met verschillen en geschillen en voor beleid inzake randkerkelijkheid. Overeenkomst en verschil tussen beide boeken zijn te vergelijken met een boom met takken.

Deze vergelijking houdt in, dat de onderwerpen in *Groeien bij de Bron* weliswaar een verschillende inhoud hebben, maar verbonden zijn met dezelfde stam en gevoed worden door dezelfde wortels. Hierdoor vertonen de onderdelen enerzijds samenhang, terwijl ze anderzijds ook apart zijn te gebruiken.

Welke plaats neemt jouw boek in te midden van alle andere recent verschenen boeken op het gebied van gemeenteopbouw?

1. *Leven uit de Bron* onderscheidt zich allereerst van andere boeken over gemeenteopbouw vanwege de nauwe samenhang tussen geloofs- en gemeenteopbouw als elkaars onmisbare bondgenoten.

2. Verder worden theorie en praktijk voortdurend en concreet verbonden. Het gaat er dus niet zozeer om, dat de lezers opvattingen over geloofs- en gemeenteopbouw verstandelijk en zakelijk bestuderen en bijv. in een kerkenraad bespreken, maar die existentieel ofwel met hart en ziel persoonlijk en samen beoefenen, zich al doende eigen maken en leren hanteren. Het gaat zowel om het vanuit het Evangelie ontwikkelen van visie als van de bijbehorende vaardigheid om de visie toe te passen. De hiervoor benodigde oefeningen zijn in andere boeken meestal niet te vinden. Ter vergelijking: het is geen leerboek óver muziek, maar om te leren musiceren, zodat er een gemeente kan groeien, waar 'muziek in zit'.

3. Voor zover mij bekend is *Leven uit de Bron* het enige boek over gemeenteopbouw, waarin de C-factor zo centraal staat, zodat samen het Evangelie beluisteren en beantwoorden, persoonlijk wel en wee met elkaar delen, samen zingen, danken en bidden in het leerproces zijn opgenomen. Kenmerkend is ook, dat de zo ingevulde C-factor bepalend is voor de hierop aansluitende bezinning en het kiezen van bijpassende activiteiten.

Ds. Marius Noorloos, *Leven uit de Bron; via geloofsopbouw naar gemeenteopbouw*. Kok, Kampen, 2009. Zesde druk, vernieuwde en uitgebreide editie. 195 pagina's. € 17,50. ISBN 978 90 435 0716 5

Agenda

16 september 2010 - Seminarie Oud Katholieke Kerk in Amersfoort
Borderland churches - nadere informatie volgt

2 november 2010 - Bergkerk Amersfoort
Toolkitdag: teambegeleiding

30 november 2010 - Bergkerk Amersfoort
De opbouwwerker als theoloog

Uw bijdrage voor Nieuwsbrief en website

Het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerkers bevordert uitwisseling van kennis, ervaring vragen en opinies onder kerkelijk opbouwwerkers, via de **WKO-Nieuwsbrief** en **www.wvko.nl**.

Neem contact op met de Werkgroep Communicatie en overleg uw ideeën en suggesties:

- is het iets voor de *Nieuwsbrief*?
- is het iets voor de *website* www.wvko.nl?
- is het zo acuut dat naar de leden *gemaild* moet worden?

Nieuwsbrief

Artikel

Actuele thema's uit het kerkelijk opbouwwerk. Belicht vanuit bepaald standpunt. Reflexief
Omvang: 2-3 pagina's, 1200 - 1800 woorden

Interview

Een interview profileert een werkveld, experiment, markant persoon in kerkelijk opbouwwerk
Omvang: 1 à 2 pagina's, 600 - 1200 woorden

Impressie

De thematiek van een studiedag, conferentie belicht vanuit de bezoeker.
Omvang 1 pagina, max 600 woorden

Boekbespreking

Informatieve bespreking van publicaties in veld kerkelijk opbouwwerk.
Omvang: 1 à 2 pagina's, 600 – 1200 woorden

Indeling:

Kop: uw mening over het boek in drie woorden
Boekbespreking door ... (uw eigen naam en eventueel uw functie).

Bibliografische gegevens: auteur, hoofdtitel, subtitel; uitgever, plaats, jaartal, ISBN, prijs.
Tekst bespreking: korte weergave inhoud, informatie over auteur(s), gemotiveerd oordeel inhoud; relevant voor wie, eventueel vormgeving, verwante publicaties.

Inleveren van uw bijdrage

- Tekst en illustraties digitaal aanleveren met begrijpelijke bestandsnaam
- Inleveren bij: Marianne Jongerius (info@wvko.nl)

Nieuwsbrief

De WKO-Nieuwsbrief komt (globaal genomen) uit in maart, juni en november.
Deadlines: 1 maart, 1 juni, 1 november

Website / mail

Geef bij vacatures sluitdatum aan en link naar website eigen organisatie.